

КАПИЩЕ ГОТІВ НА ВОЛИНІ

У статті розглядається капище-жертвник, виявлене на поселенні вельбарської культури. Зокрема, здійснюється пошук найближчих аналогій цій пам'ятці та її інтерпретація на основі стародавньої германської міфології та писемних джерел.

Ключові слова: Західна Волинь, вельбарська культура, германські племена, вірування, жертвник, писемні джерела.

У процесі археологічних досліджень на поселенні вельбарської культури біля с. Хрінники Демидівського р-ну Рівненської обл. виявлено споруду, вибудовану з глини, яка своєю формою, конструктивними особливостями та інтер'єром помітно вирізняється серед сотень будівель, досліджених у попередні роки. Вона визначена нами як капище-жертвник. Об'єкт локалізований у центрі скупчення помешкань, які належать до другої фази функціонування поселення (друга половина II — перша половина IV ст.) на відстані 8—10 м від нього (рис. 1).

Основою капища був майданчик розмірами 5 × 4 м, зроблений із земляної підсіпки завтовшки 10—15 см, зверху перекритої шаром насипної глини з домішками органічних речовин завтовшки 18—22 см. Споруда була орієнтована довгими стінами по лінії північ—південь (рис. 2; фото 1, 2).

У центральній частині капища був вівтар-вогнище, розташований посередині західної стіни, з боку річки. Він піднімався над вимостою на висоту 0,6 м, мав чітку округлу в плані форму діаметром 1,22 м і складався з чотирьох нашарувань: потужного шару пропаленої глини завтовшки 12 см, намощеної на глиняну підсіпку, і череня завтовшки 12 см також. На черінь знову було насипано шар дуже пропаленої глини завтовшки 13 см, яку вкривав ще один черінь завтовшки 13 см (фото 3, 4). Чи було це чотири-

шарове напластування осмисленою конструкцією вівтаря, чи результатом його дворазової добудови в різний час, важко сказати.

Навколо вогнища вимощено глиняний майданчик розмірами 3,0 × 2,2 м та заввишки 0,2 м над рівнем основної вимостки. Майданчик дуже випалений, у чотирьох його кутах розташовані отвори, обгорілі всередині, діаметром 0,4—0,6 м. В одному з таких ям-отворів зберігся горщик, вмонтований у глину, в іншому — кілька уламків горщика. Горщики дуже пропалені. Очевидно, і в інших трьох ямах при функціонуванні капища були такі посудини.

Нижче, у глиняній вимостці, на її східному і західному краях розташовані ще два отвори неправильної форми діаметром 0,60—0,65 м і завглибшки 0,18—0,24 м. Призначення цих ям не визначено. Очевидно, тут знаходилась ємкість (кошик, горщик) для зберігання якоїсь субстанції (м'яса).

У східній частині капища збереглася частина стіни заввишки 0,5 м над рівнем глиняної вимостки та завдовжки 4,2 м за ширини 0,55—0,60 м. Стіна складалася з трьох горизонтів: земляної підсіпки завтовшки 20 см і глиняної такої ж товщини, зверху покритої шаром добре пропаленої глини завтовшки 20 см з домішками глиняної обмазки. Посередині верхньої площини стіни розташовані ямки від стовпів з пропаленими стінками. Всього зафіксовано 19 таких ямок, розмішених на відстані 10—15 см одна від одної. Діаметр їх від 3,0

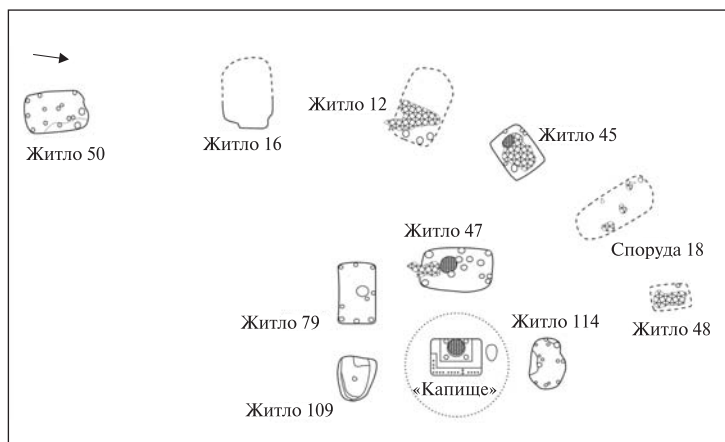

Рис. 1. Хрінники. Локалізація капища на поселенні

до 7,0 см. Очевидно, стіна з дерев'яними конструкціями зверху була частиною загорожі, обмазаної глиною. Паралельно до паль від тину розміщувалися чотири ями досить великого діаметра. Стовпи, що стояли тут, використовувалися для якоїсь іншої мети. За 0,1 м від північної стіни споруди була яма овальної форми розмірами 1,4 × 2,0 м та завглибшки 0,3 м від рівня виявлення.

На схід від капища розташований майдан розмірами приблизно 7 × 14 м, який був заглиблений (витоптаний) на 0,35 м від рівня материка. Він був заповнений сіро-брунатною гумусною масою, вщерть заповненою кістками. Серед них є фрагменти черепів хижих (вовк, вепр, лис) та свійських тварин. Трапився також фрагмент людського черепа, який належав особі віком 23—25 років (визначення О.Д. Козак), та кілька дрібних людських кісток. Біля капища також знайдено бурштинову намистину і жіночі кістяні заколки. Поряд зі стіною (під нею) ззовні виявлено цілі черепи коня, вепра, свині та два черепи собаки (фото 5).

Біля капища серед кісток тварин трапилася значна кількість ліпної та гончарної кераміки. На самому капищі знахідок не було. Ліпна кераміка представлена горщиками, мисками та кухликами, які нічим не відрізняються від посуду, виявленого на поселенні, так само і кружальна кераміка (рис. 3). Переважає ліпний посуд, що становить 62 %. За гончарною керамікою та її складом капище можна датувати другою фазою існування поселення — другою половиною III — першою половиною IV ст.

Аналогії культовій споруді, виявленій на поселенні вельбарської культури у Хрінниках, в Україні немає. Тут до культових пам'яток готів можна віднести лише святилище, розкопане М. Тихановою на поселенні в Лепесівці. Це

було сімейне святилище з вітварем, присвяченим землеробським культам.

Не має наш об'єкт аналогій і на пам'ятках континентальних германців та в Скандинавії, хоча жертovníків розкопано там чимало. За даними І.П. Русанової, на території Німеччини, Голландії, Данії та Швеції сьогодні відомо близько 500 жертovníх місць. Їхньому опису присвячена величезна кількість літератури. Це були, в основному, жертovníки, розташовані поблизу води, на болотах і торфовищах. Вони різняться розміром, способом зведення огорожі, внутрішнім облаштуванням, кількістю і складом жертovníх дарів. Зведені дані про культові споруди давніх германців вміщені у працях Г. Янкуна, Г. Бем-Бланке, К. Беккер (Jankuhn 1967, s. 117—147; Behm-Blancke 1978, s. 129—135; Becker 1970, s. 240—258). Нещодавно такі дослідження здійснила І.П. Русанова (Русанова 2002, с. 46—69).

Виходячи з археологічних даних, у давніх германців не було, на відміну від давніх слов'ян, великих зображень чи скульптур ідолів. Відомі лише невеликі дерев'яні фігурки із схематичним зображенням людських облич. Германці не мали храмів, а свої моління здійснювали у гаях та дібровах просто неба. Там же вчиняли певні ритуальні дії, сімейні, племінні та міжплемінні жертвоприношення, зокрема й людей.

Тацит писав з цього приводу, що: «Через велич небожителів богів не можна розмістити ні в стінах, ні надавати їм якихось рис схожості з людським виглядом. Вони присвячують їм діброви, гаї та називають їх іменами богів» (Тацит, О проісходженні..., 9).

Для нас важливо підкреслити, що всі відомі германські культові об'єкти були лише місцями для складання пожертв. Спеціально сконструйованих споруд поки що не виявлено, як і

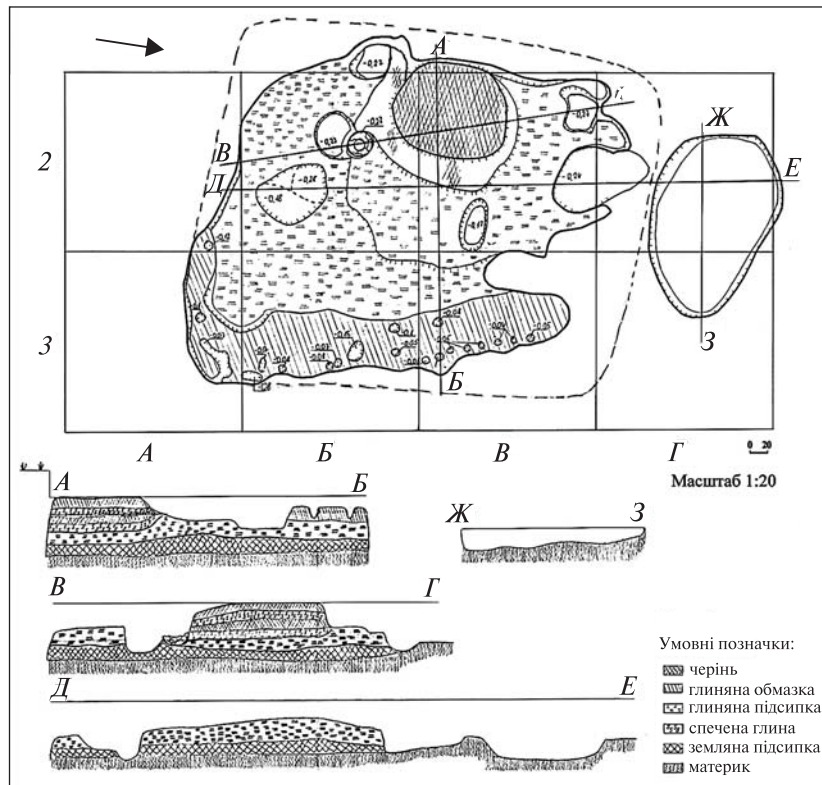

Рис. 2. Капише. План і перетини

місць, на яких здійснювали жертвоприношення. Тільки окремі з них мали майданчики, викладені камінням або галуззям.

Для прикладу розглянемо найвідоміші жертovní місця континентальних германців, добре описані в літературі. Одне з них розташоване біля місцевості Обердорл на березі озера (середня Німеччина). Тут розкрито дев'ять на шарувань торфу з жертвоприношеннями. Нашарування утворилися внаслідок зміни рівня води в озері і затоплення жертвовного майданчика. Жертвне місце використовували протягом чотирьох століть — з II ст. до н. е. по II ст. н. е. (Die Germanen 1983, Taf. 40). Майданчик мав прямокутну форму розміром 14 × 15 м і з трьох сторін був оточений тином з опорними вертикальними стовпами. З боку води він був відкритий. У центрі майданчика стояв дерев'яний ідол жіночої богині у вигляді дерев'яного бруса з грубо позначеними головою та рисами обличчя. До тулуба примикають тоненькі ручки. Поряд стояв великий горщик, були кістки коня і частина скелета дитини. По всьому майданчику були розкидані кістки тварин, вугілля, фрагменти посуду, частини дерев'яних човнів, ломаки з погостреними кінцями, що мали ритуальне значення. Окремими скупченнями лежали розчленовані кістки людей (близько 40 осіб).

Поза огорожею зафіксовано частини свійських тварин без черепів, окремо — кістки собак, а також людей. Таким чином, на майдані періодично, протягом кількох століть, як зазначає І.П. Русанова, приносили в жертву, очевидно богині родючості Нертус (Нарті), туші свійських тварин, посуд з їжею, продукти сільськогосподарства, собак (Русанова 2002, с. 50).

Особливість жертвовника Обердорл — нечітке планування, примітивна огорожа, розташування жертвовних дарів окремими скупченнями, склад цих дарів у вигляді розрізнених черепів, кісток людей, коней, собак, характерні, за визначенням І.П. Русанової, для багатьох інших культових місць германців (Русанова 2002, с. 51).

Ще одна, дещо відмінна пам'ятка, розташована в Данії, на березі озера в Керінгшоні, і датується II—V ст. Майданчик був вимощений камінням і деревом. На ньому розмішувалися цілі посудини з жиром, фібула, бронзова сітула, дерев'яна борона, човен (Arbman 1945, s. 166—120).

Характерною рисою більшості жертвовних майданчиків, виявлених у Скандинавії та континентальних германців римського часу, є вимощення їх деревом, скупченнями каміння. Між ними лежать жертвовні дари. Це посуд, кістки людей і тварин. Тут завжди багато хми-

Фото 1. Капище, вигляд з північного сходу

Фото 2. Капище, вигляд з півдня

зу, погострених жердин, подекуди трапляються примітивні фігури богів, виготовлені з гілок, дощечок, брусочків. На деяких майданчиках трапилося по 20—30 скупчень жертвних дарів.

Так, приміром, пам'ятка у Валмосі (Німеччина), що датується IV—V ст., мала майданчик розмірами 6,5 × 9,0 м і з трьох сторін була обмежена ровом, а з четвертої переходила у болото. Майданчик вкрито хмизом і камінням. На ньому лежали кістки 11 коней, семи биків, трьох собак, окремі кістки свині та кози. Тут же виявлено два кістяки молодих жінок і підлітка 15 років, окремі кістки ще чотирьох людей (Jankuhn 1967, s. 122—125).

Визначено, що на всіх таких жертовниках переважають продукти і предмети, пов'язані з сільським господарством (гличики з їжею, дерев'яні плуги, м'ясо, а також голови та кістки кінцівок, можливо зі шкірою, свійських тварин (за ними бог Тор відновлював худобу). Очевидно, міфічні дії і жертвоприношення були націлені на задобрення богів, зокрема богині Нертус — богині родючості, рослинності та землі. З цією метою в жертву приносили жінок і дітей, як правило, розчленовуючи їх.

Наявність на святилищах значної кількості гілок та ломак знаходить пояснення у Тацита (Тацит, О происхождении..., 12). Він пише,

Фото 3. Капище, перетин чверті споруди

Фото 4. Капище, поздовжній перетин вітваря і майданчика

що втоплених у багні та болоті закидали зверху хмизом. На паличках і гілках ворожили. Зрубану з плодового дерева гілку вони нарізали плашками і, зробивши на них особливі знаки, висипали на білосніжну скатертину. Після цього, якщо ворожіння виконувалося на суспільну користь, жрець племені, якщо на приватну — то глава сім'ї, здійснивши молитву і поглянувши в небо, тричі виймав по одній плашці, здійснюючи при цьому віщування за вискобленими на них знаками (там само, 10).

Починаючи з II—III ст., на болотяних культових місцях серед жертвних дарів з'явилося багато зброї, зброї та прикрас коня. Це явище дослідники міфології пов'язують з мілітариза-

цією германських народів, з початком утворення союзів племен для війн з Римською імперією (Jankehn 1967, s. 135). Очевидно, люди приходили до жертвних місць військовими групами перед походами або після них, щоб отримати прихильність богів або віддячити їм за перемогу (Русанова 2002, с. 60). Так, за даними римського історика Орозія, кимври і тевтони після перемоги над ворогом отриману здобич кинули у річку, знищили коней, а полонених повісили на деревах (Die Germanen 1983, s. 353).

Таким чином, усі відомі нині давньогерманські культові об'єкти відрізняються від капища, виявленого у Хрінниках. Хрінницьке капище споруджене на поселенні, в його центрі, а не

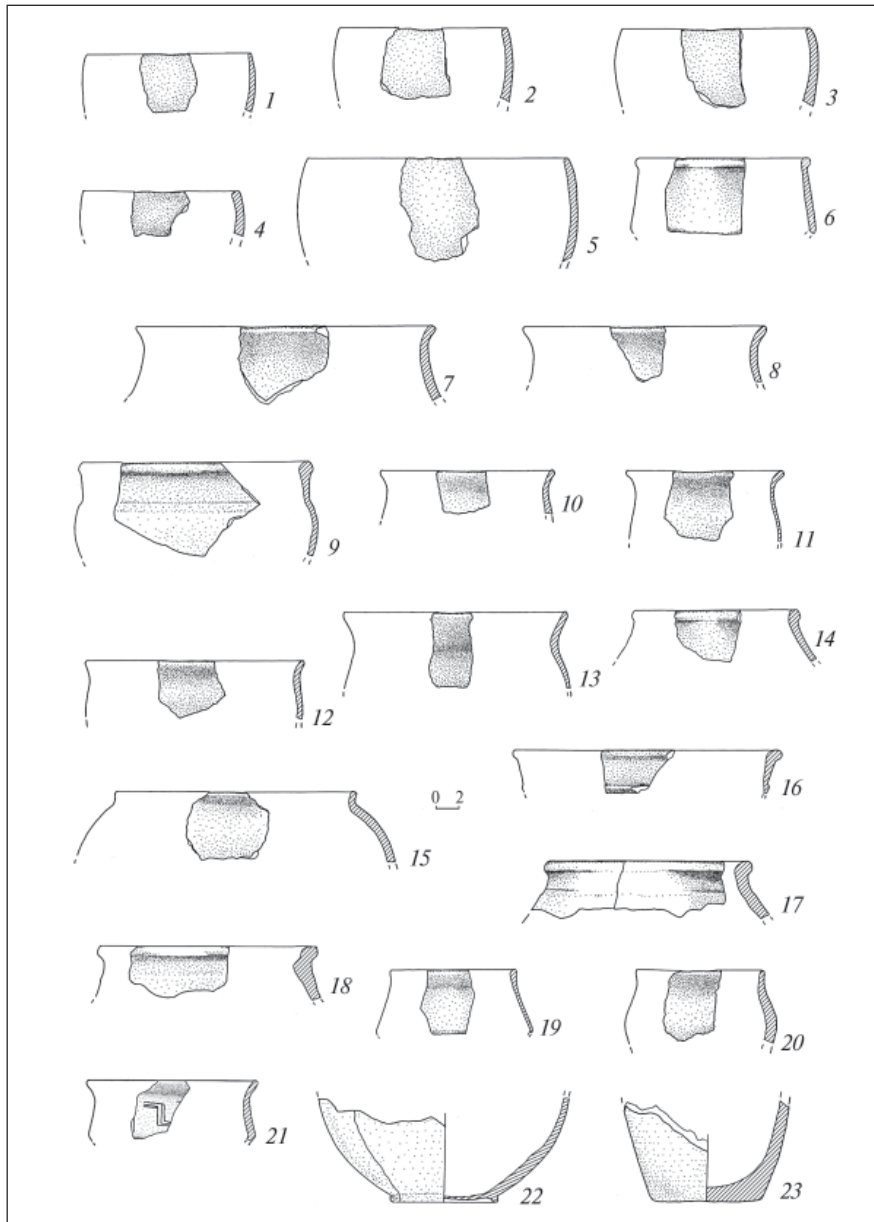

Рис. 3. Уламки посуду з капища

на болоті чи поряд нього, чи біля води. На ньому не виявлено ніяких жертвних дарів, які є на відомих культових майданчиках, воно має добре продуману конструкцію та опорядження, а також міцну огорожу. Тож є підстава припустити, що Хрінницьке капище було спеціалізованою спорудою, призначеною виключно для здійснення жертвоприношень, а не для складання речових дарів. Виходячи зі складу кісток, виявлених біля капища, в жертву приносили свійських тварин — бика, свиню, коня, собаку (вовка), вівцю (козу), а також диких — ведмедя, птаха (табл. I). Зважаючи на уламок людського черепа, тут здійснювали також людські жертвоприношення.

Для глибшого розуміння цієї пам'ятки звернемося, в загальних рисах, до міфології германців.

Даних про міфологічні погляди цього народу, зокрема, готів — небагато. Причиною є рання і глибока християнізація континентальних германців. Відомо, що вже у 378 р. готи Криму мали свого християнського єпископа і перекладену ним готською мовою Біблію. З Криму християнізація швидко розповсюджувалась на захід. У 498 р. християнство поширилось у франків і хутко охопило всі давньогерманські народи Західної Європи.

Уривчасті, але надзвичайно цінні відомості щодо вірувань давніх германців є у Тацита (I ст.). Дуже скупі повідомлення про германську міфологію є у творі Йордана «Гетика» (VI ст.), християнській хроніці Григорія Турського (VI ст.), візантійського історика Проко-

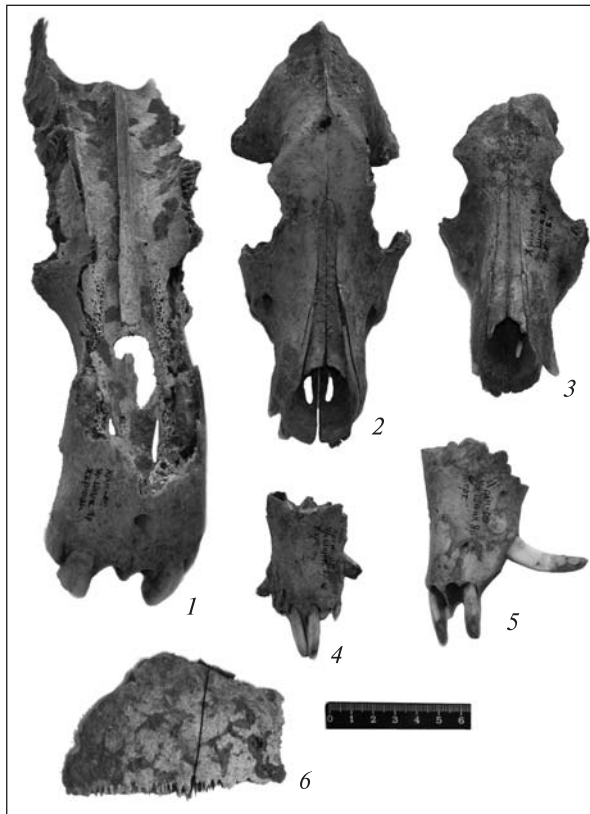

Фото 5. Черепи тварин (1–5) і людини (6)

пія Кесарійського (VI ст.), в «Історії лангобардів» Павла Диякона.

Набагато більше є свідчень про скандинавську міфологію через пізнішу християнізацію населення Скандинавії і особливості збереження язичницьких культурних традицій. Ще в середині X ст. людність Норвегії сповідувала язичництво. Тому північні саги, записані в середньовічні часи в Ісландії, зокрема, збірка міфологічних та героїчних пісень «Старша Едда», а також «Молодша Едда», історична хроніка Сноррі Стурлуссона «Круг земний» є гарними джерелами для вивчення язичницьких вірувань германських народів. Найбільше стислий аналіз цих творів, а також висвітлення основних постулатів давньогерманської міфологічної системи подано Є.М. Мелетинським та А.Я. Гуревичем в енциклопедії «Мифы народов мира» (Мифы... 1987, с. 284–292). Коротко вони зводяться до наступного.

Просторова модель світу за давньогерманською міфологією складається з вертикальної та горизонтальної проекцій. Горизонтальна проекція включає простір, який займають люди. Це освоєна людьми частини землі, яка називається Мідгард. Окраїни Землі, Північ і Схід займають пустельні, кам'янисті та холодні землі, заселені велетнями (Утгард). Довкола

землі розташований океан, в якому живе чудовисько Ермунганд. Чотири кути неба підтримують чотири карлики, які мають назви чотирьох сторін світу.

Основу вертикальної проекції складає світове дерево — ясен Іггдрасіль. Воно пов'язує землю, де живуть люди (Мідгард) з небом (Асгард), де мешкають боги і де розміщується «рай» для загиблих воїнів (Вальхалла), а також підземним світом (царством померлих — Хель).

Таким чином, вертикальна вісь поділяє світ на місця мешкання богів і людей. Вона протиставляє царство мертвих для воїнів на небесах, де живуть валькірії, і підземне для простих смертних, світ норн, які живуть біля коренів світового дерева. Вони одночасно є двома категоріями богинь долі давньогерманських народів. До вертикальної космічної моделі входять також орел, що живе на верхів'ї ясена Іггдрасіль, змії Нідхегг, чотири олені (кози), що поїдають листя ясена. Через них, а також по кроні дерева циркулює священний мед, як джерело оновлення життя та магічних сил, який об'єднує всю цю систему світосприйняття в одне ціле.

Світ виникає із взаємодії води і вогню з холодом і гине від пожежі та повені, холоду і спеки. Виникнення світу розуміється як заповнення пустоти світової безодні і перетворення хаосу в космос. Спочатку світ був заселений велетнями. Першоістотою був велетень Імір, який виник із охолоджених підземних вод, що заповнювали світову безодню. Боги вбивають велетня Іміра та створюють з частин його тіла світ. Вони облаштовують землю і влаштовують на ній прекрасний Мідгард. Вони впорядковують також небесну сферу і визначають рух сонця, місяця і зірок.

У процесі впорядкування світу боги перемагають хтонічних чудовиськ — змія Ермунганда, вовка Фенріра та володарку царства мертвих Хель. Зрозуміло, що вся ця система світосприйняття супроводжувалася значною кількістю пояснювальних міфів. Боги виступають у них в якості культурних героїв і борців з чудовиськами. Багато міфів присвячено висвітленню картини циркуляції цінностей між різними світами, вони наповнюють міфологічну систему безліччю дійових осіб та подій. Важливими і цікавими є міфи про священний мед Одіна, здобутий у боротьбі з велетнем, який є джерелом сили, шаманського екстазу, натхнення та мудрості, міф про медове молоко кози Хейдрун, міф про м'ясо козлів Тора,

молодильне яблуко Одіна. Вся ця міфологія присвячена висвітленню вічного існування та оновлення магічної сили богів, джерела їжі та родючості.

Пантеон богів досить численний. Вони поділяються на дві групи — асів і ванів. До найвищого щабля належить Один (влада, мудрість, магія, війна). Він водночас є правителем Вальхалли. Тор — бог-громовик, покровитель воїнів, а також богиня землі, рослинності та родючості Нертус. З часом, найвищим божеством германців став Один (Вотан), який втілював і був носієм найвищої магічної сили. Пантеон германських богів містить ще низку різноманітних божеств, зокрема, валькірій, які наповнювали уявний світ давнього германця і з якими він мав жити в злагоді. Розкриття цієї теми виходить за межі нашої роботи.

Для нас важливо встановити, яким богам і що приносили в жертву готи для спалення на жертovníку, розташованому в центрі поселення Хрінники на високому березі річки. Жертovníк, без сумніву, мав племінний або міжплемінний статус і послуговувався значній кількості германських общин. Зрозуміло, що археологічних матеріалів для розкриття цього питання при дослідженні пам'ятки виявлено мало. Тому, знову ж таки, слід звернутися до писемних джерел, зіставити їх, якщо можна, з даними археології.

Тацит повідомляє, що германці найбільше шанують Меркурія (Вотана) і вважають необхідним приносити йому в певні дні в жертву також і людей (Тацит, *О происхождении...*, 9). У давньогерманського племені свевів, писав Тацит, «у встановлений день представники всіх пов'язаних з ними крєвно народностей сходять ся в лїс, що шанується ними як священний..., і, почавши з принесення людської жертви, від імені всього племені урочисто відправляють мото рошні тайнства свого варварського обряду» (там само, 39). Стосовно готів це само підтверджує Йордан. Він писав: «Марса (теж Одіна) готи вшановують найжахливішим культом, вважаючи, що очільника війн пристойно умилювати пролиттям людської крові. Йому присвячувалась перша здобич, на його честь підвішували на кронах дерев трофеї» (Йордан, *О происхождении...*, 132).

Адам Бременський, шведський історик XI ст., свідчить, що ще в його часи у Швеції продовжувались людські жертвоприношення: «Для жертвоприношення від усього живого бра лося по дев'ять жертв чоловічої статі, їх кров служить для умилювання богів. Тіла помер-

лих довго після жертвоприношень висять на деревах у священному гаю... Поряд з людськими висять також туші собак і коней» (Цит. за: Андерсон 1951, с. 481).

Про людські жертвоприношення у кїмврів повідомляє Страбон. Він писав, що германці такі жертвоприношення здійснювали над казаном, заповненим кров'ю (Страбон, *География*, VII, 11—13). Очевидно, символ казана, як свідчать джерела, відігравав важливу роль у культурах давніх германців. З цього приводу І.П. Русанова згадує відому знахідку котла з Гундеструпа (Данія) з зображеннями сцен жертвоприношень (Русанова 2002, с. 60).

Череп людини, знайдений біля стїн капища у Хрінниках, вказує на людські жертвоприношення теж. Незначна кількість людських кісток не може бути свідченням нечисленності таких жертв. Людські кістяки після жертвоприношень могли десь закопувати, а якщо вони лишалися на місці, то їх могли шматувати звірі, а також могли прибрати люди, які у післяготський час заселили це місце.

Крім чоловіків, як свідчать писемні джерела, в жертву приносили також жінок і дітей, як правило, розчленовуючи їх. Розрубане і розчленоване людське тіло відіграло велику роль у багатьох релігіях. У індоєвропейській міфології бог-громовержець розтинає свого супротивника на частини і розкидає їх у різні сторони, звільняючи цим воду і тварин (Мифы т. 2, с. 530). У Скандинавії існував звичай посмертного ритуального розчленування конунга і поховання його частин у різних кінцях держави для рівномірного обдаровування підданих ласкою господаря (Гуревич 1972, с. 235—236). Подібний звичай існував і в період середньовіччя у Франції та інших європейських народів.

Сенс людських жертвоприношень у давніх германців, як і в індоєвропейських народів загалом, полягав у особливому вшануванні богів. В екстремальних випадках необхідні були, за їхніми уявленнями, більш дієві жертви. Вони були потрібні для збереження і продовження життя, для вічного оновлення, для перейняття сили убитого. Смерть людини чи тварини, за уявленнями давніх людей, призводила до воскресіння, відновлення природи (Фрезер 1986). Для відродження життя і родючості найефективнішими вважали жертвоприношення дітей і жінок.

Біля капища, як зазначалося, знайдено кістки свійських та диких тварин. Черепи собаки, коня, кози і вєпра лежали біля стїн капища. Вони, можливо, були настромлені на жер-

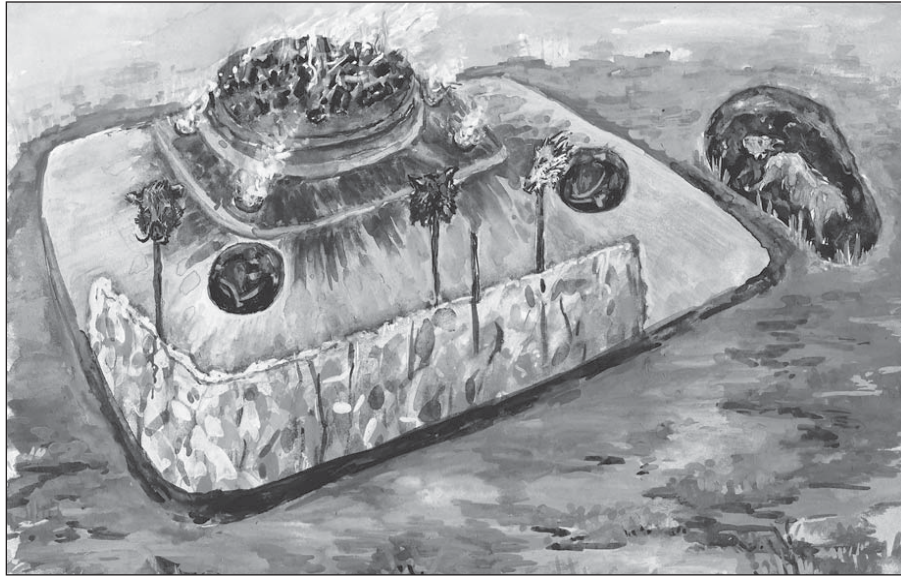

Рис. 4. Капище у Хрінниках (реконструкція Д.Н. Козака, рис. І. Ковтун)

дини, вбиті у стіни капища. За підрахунками Х. Янкуна, на місцях жертвоприношень германців налічується 73 % решток собак і до 40 % коней, на відміну від поселень, де цей відсоток становить відповідно 0,2 % та 0,4 % (Jankuhn 1967, s. 146).

У нашому випадку кількісно переважають кістки биків та коней, далі йдуть кістки свиней, кіз (овець) та собак (табл.).

Кінь вважався у давніх германців священною твариною. Тацит писав, що коні належать усьому племені. Їх — сліпучо білих — вирощували у священних дібровах і гаях і не використовували для жодних робіт. Запряжених у священну колісницю, їх супроводжують

жрець з царем чи вождем племені, що спостерігають за їржанням та фирканням коней. «І ніякому віщуванню вони так не вірять, як цьому, і не тільки простий народ, а й знатний та жерці, які вважали себе служителями, а коней — посередниками богів» (Тацит, О происхождении..., 10).

Кози також були близькими до богів тваринами. За міфологією германців, бог Тор їздив на візку, запряженому козами (цапами). Ця тварина була пов'язана з ідеєю родючості. Така думка підтверджується окуттям піхов меча з міфологічними зображеннями з могильника пшеворської культури у Гриневі на Львівщині (Козак 1982). Коза була невичерпним джерелом їжі бога Тора. Цей бог з'їдав м'ясо цапа, лишаючи кістки, за допомогою яких знову вертав їх до життя (Минаев 1991, с. 546).

Серед поодиноких знахідок на майданчику капища виділяється округла намистина з бурштину. Намисто у давніх германців було символом жіночої плодовитості, а також атрибутом богів. За священне намисто боги вели між собою боротьбу (Мифы... 1987, с. 239).

Зрозуміло, що наявність складного процесу жертвоприношення на честь богів допускає існування у германців класу жерців. Згідно з повідомленнями Тацита, такий прошарок людей був, і він наділявся великими повноваженнями, і «ні карати смертю, ні накладати кайдани, ні навіть піддавати шмаганню не дозволено нікому, крім жерців, та й вони роблять це немов у покарання не за розпорядженням вождя, а нібито за велінням бога» (Тацит, О происхождении..., 7). Жерці, за повідомленням Йордана, називались у готів

Таблиця. Визначення остеологічних решток з капища*

Тварина	Кількість кісток	Кількість особин
Бик свійський	11	4 молодих, напівдоросла, 4 дорослі
Кінь свійський	8	молода, 2 дорослі
Свиня свійська	7	молода, напівдоросла, 3 дорослі
Вівця (коза) свійська	7	2 напівдорослі, молода
Собака свійський	2	2 дорослі
Вепр	1	доросла
Ведмідь бурий	1	доросла
Птах	1	

*Визначення О. Журавльова

Рис. 5. М. Реріх. Ідоли (1901 р.)

«піллеати», бо вони здійснювали жертвоприношення, покриваючи голови тіарами або іншими хутряними шапками. Носіння такого головного убору було ознакою привілейованого стану, можливо тому, що їх носили вільні люди у Римській імперії.

За свідченням Тацита, у деяких обрядах брали участь жінки. Він писав: *«Германці вважають, що у жінках є щось священне і що їм властивий пророчий дар, і вони не лишають без уваги поради жінок і не нехтують їхніми пророцтвами»* (там само, 8).

Опис процесу жертвоприношення, здійснюваного жінками, подає Страбон: *«Жриці вішують сивоволосі, у білому вбранні і полотняних застібнутих мантіях, у мідних пасках і босі. Вони виходили назустріч полоненим з оголеними мечами, одягали на них вінки і вели до мідного кратера об'ємом у 29 амфор. Там були сходи, по них піднімалась одна з них і, розкинувшись над казаном, перерізала горло кожному з них, піднявши його у повітря. За кров'ю, що лилася, вони здійснювали якісь ворожіння. Інші розсікали їх трупи і за відрізними органами вішували їм перемогу»* (Страбон, Географія, VII—II. 3).

І.П. Русанова вважала однією з особливостей германських культових споруд незначне, у порівнянні з іншими язичницькими народами, використання вогню. І справді, практично ні на одному з виявлених культових майданчиків не знайдено слідів вогню. Він і не передбачався, оскільки такі майданчики розташовувалися поблизу води або на болотах.

Цим чітко відрізняється Хрінницьке капище готів від відомих культових споруд германців, і

пояснити це можна, очевидно, розбіжностями сприйняття вогню у міфологічній системі.

У германській міфології вогонь сприймався двоюко: як очисна, цілюща, зігріваюча, але і як нищівна, небезпечна стихія. Згадаємо, що, згідно з міфологічними поглядами германців, світ повинен загинути у вогні.

Можна припустити, що у поглядах германських общин, які здійснювали жертвоприношення на поселенні у Хрінниках, домінувало сприйняття вогню як очисної сили, через яку жертва передавалась богу. Тому основою капища було потужне багатожарове жертвне вогнище.

Також потребує пояснення значна кількість кісток тварин і окремих людських на майдані перед жертвником. Це пряме свідчення поїдання жертвної їжі учасниками ритуалів, тобто спільне споживання її з богами.

Таке жертвоприношення не властиве германським народам. Принаймні, воно досі не зафіксоване ні в археологічному матеріалі, ні в писемних джерелах. Можна лише припустити, що його прояви у волинських готів, як і розуміння вогню як очисної сили, спричинені чужинецькими впливами, в першу чергу слов'янськими та античними.

Вплив слов'янських народів на культуру готів цілком можливий і закономірний. Готи поселялися на землях, які належали венедам, і жили, з огляду на датування капища, вже більше 100 років у їхньому оточенні. Про контакти (Козак 1994) з народом венедев свідчать, хоч і невеликі, але виразні групи матеріалів у дея-

Рис. 6. Пам'ятний камінь з о. Готланд (VIII ст.) та про-
рисовка однієї зі сцен

ких готських житлах, зокрема, ліпних горщиків і фібул з високим приймачем. Останні, за визначенням знавців черняхівської культури, є етновизначальною рисою слов'ян-венедів Верхнього Подністров'я у III—IV ст.

Про зв'язки волинських готів з римськими провінціями свідчать численні готські скарби з римськими прикрасами, монетами, деталями кінської зброї тощо (Козак 1995). Прямим доказом впливу античної культури на мешканців поселення у Хрінниках є знахідка житла з вівтарем, присвяченим Сарапісу (Козак 2006).

Як гіпотетичну аналогію здійснення обряду жертвоприношення на Хрінницькому готському капищі можна навести опис обряду жертвоприношення Одисея Аполлону з поеми Гомера «Гіада» (I, стр. 447—474):

*«Между тем гекатомбную славную жертву
Вкруг алтаря велелепного стройно становят ахейцы
Руки водой омывають и соль и ячмень поднимают».*

Після цього жрець Хріс молиться Аполлону, висловлюючи йому прохання ахеян:

*«Ныне погибельный мор отврати от народов ахейских».
«Так он взывал, — и услышал его Аполлон сребролукий.
Кончив молитву, ячменем и солью осыпали жертвы,
Вы им подняли вверх, закололи, тела освежили,
Бедрa немедля отсекли, обрезанным туюком покрыли
Вдвое кругом и на них положили останки сырые.
Жрец на дровах сожигал их, багряным вином окропляя;
Юноши окрест его в руках пятизубцы держали.
Бедрa сожеши они и вкусивши утроб от закланных,
Все остальное дробят на куски, прободают рожнами,
Жарят на них осторожно и, все уготовя, снимают.
Кончив заботу сию, ахеяне пир учредили;
Все пировали, никто не нуждался на пириестве общем;
И когда пьем и пищею глад утолили,
Юноши, паки вином наполнивши доверху чаши,
Кубками всех обносили, от правой страны начиная.
Целый ахеяне день ублажали пением бога;
Громкий пеан Аполлону ахейские отроки пели,
Славя его, стреловержца, и он веселился, внимая».*

Вартим уваги є місцезнаходження капища. Воно розташоване на високому лівому березі р. Стир приблизно за 100—120 м від її руслу. І це не випадково. За уявленнями германців, вода була не тільки джерелом родючості, але й місцем перебування надприродних сил. Річища на землі були пов'язані з підземним світом і оточуючим землю океаном, який, своєю чергою, був заселений чудовиськами та велетнями, з якими вели боротьбу боги.

На думку І.П. Русанової, на берегах річок жертвоприношення могли вчиняти Одіну (Вотану) — богу і покровителю військових дружин та світу загиблих, славних воїнів, яких він супроводив у Вальхаллу, а також богині родючості Нертус, можливо, громовержцю Тору (Русанова 2002, с. 61).

Цікаву картину дає розташування капища відносно синхронних об'єктів на поселенні (рис. 1). Воно розміщене приблизно у центрі двох утворених житлами півкіл, з боку річки (від заходу—півночі).

Перше, ближче півколо, складають чотири житла (47, 79, 109 і 114) — дві землянки та дві наземні будівлі. Вони розташовані на відстані 8—20 м від капища. Друге півколо утворюють шість жител на відстані 30—40 м від капища. Це великі наземні будівлі (Stallhaus) та звичайні глинобитні житла наземної конструкції.

Виникає враження, що така забудова центральної частини поселення була задумана готами, а не спонтанна. В такому разі цілком очевидно, що поселення у Хрінниках було не лише торгово-політичним, але й культовим центром великого територіального об'єднання готських общин. До цього можна додати, що поселення у Шанковому Яру оточене низкою поселень, розташованими приблизно за

5—8 км від нього (Хрінники—Високий Берег, Товпижин—база Динамо, Товпижин—База, Боремель—Замчище).

Зважаючи на наведені матеріали, можна припустити, що виявлений культовий комплекс був стаціонарним капищем-жертвником, де здійснювали виключно культові жертвоприношення тварин і людей на честь германських богів. Такими богами могли бути, враховуючи дані Тацита та Йордана, Вотан (Одін), Тор (Донар) і, можливо, Нерта. Якщо першого готи «*постійно виановували жорстоким культом вбивства людей*», то Тор був любителем цапів, яких він приймав у жертву, поїдав, а за кістками відновлював і знову посилав людям у вигляді божого дару, створюючи «*невичерпний запас м'яса*». Горщики, які були вмонтовані з чотирьох сторін навколо жертвеного вогнища, могли бути ємкістю для крові тварин і людей, яких приносили у жертву, можливо, змішаної з якимись травами, медом, смолою, що уподібнюється до священного меду, здобутого Одіном, або ж вічного медового молока священної кози Хейдрун.

Чани, від яких лишилися значні за розмірами ями по обох кутах вівтаря з південної частини капища, могли бути заповнені вотивним

м'ясом. В ямі видовжено-овальної форми, розташованої біля північного боку жертвника, можливо, умертвляли і розділяли туші жертвних тварин. Їхні голови, виходячи з того, що деякі з них виявлені біля південної стіни жертвника, можливо, настромлювали на стовпи, вмонтовані у стіну.

На цю думку нас нашттовхнула відома картина М. Реріха «Ідоли» (рис. 5). Як близьку аналогію Хрінницькому капищу можна навести зображення, розміщене на одному з ярусів пам'ятного каменя VIII ст. з острова Готланд (Мифы... 1987, с. 287). Тут ілюструються сцени жертвоприношення богам. Чітко виділяється високий вівтар з двома жерцями, що стоять по обидва його боки. За одним з жерців вишикувалися з щитами та піднятими вгору мечами воїни, які принесли для жертвоприношення птаха. Його тримає перший воїн. За другим жерцем висить на дереві людина, вже принесена, очевидно, в жертву (рис. 6).

Таким чином, зміст культової споруди цілком узгоджується з уривчастими свідченнями писемних джерел, наповнюючи конкретними даними важливу частину германської міфології — вічного оновлення сили богів і джерела їжі.

Андерсон И. История Швеции. — М., 1951.

Гомер. Илиада. Одиссея. — М., 1967.

Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. — М., 1972.

Йордан. О происхождении и деяниях гетов. — М., 1960.

Козак Д.Н. Обкладка ножен меча из погребения № 3 в с. Гринев Львовской области // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. — К., 1982. — С. 104—115.

Козак Д.Н. До проблеми співіснування слов'ян і германців в Україні у другій чверті I тис. н. е. // Старожитності Русі—України. — К., 1994. — С. 83—101.

Козак Д.Н. Культурно-історична інтерпретація скарбів Волині рубежу IV—V ст. // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 51—69.

Козак Д.Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині // Археологія. — 2006. — № 3. — С. 60—65.

Минаев Т.М. Мифологический словарь. — М., 1991.

Мифы народов мира. — М., 1987. — Т.1.

Павел Диакон. История лангобардов // Памятники средневековой латинской литературы IV—IX веков. — М., 1970. — С. 245—256.

Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950.

Русанова И.П. Истоки славянского язычества. — Черновцы, 2002.

Страбон. География. — М., 1964.

Стурлуссон С. Круг земной. — М., 1980.

Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии. — Л., 1970.

Турский Григорий. История франков. — М., 1987.

Фрезер Дж. Золотая ветвь. Исследования магии и религии. — М., 1986.

Arbman H. Käringsjön Studur s Halländsk järnålder. — Stockholm, 1945.

- Becker C.J.* Zur Frage der eisenzeitlichen Moorgefäße in Dänmark // Vorgeschichte Heiligtümer und Opferplätze in Mittel- und Nordeuropa. — Göttingen, 1970. — S. 119—166.
- Behm-Blancke G.* Germanische Mooropferplätze in Thüringen // AuF.— 1957. — Bd. 2.
- Die Germanen.* Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa. — Berlin, 1978. — Band II. Die Stämme und Stammesverbände in der Zeit vom 3. Jahrhundert bis zur Herausbildung der politischen Vorherrschaft der Franken. — Berlin, 1983.
- Jankuhn H.* Archaeologische Beobachtungen zu Tier- und Menschenopfern bei den Germanen in der römischen Kaiserzeit // Nachrichten der Akademie der Wissenschaft in Göttingen, I Philologisch-historische Klasse, nr. 6. — Göttingen. — S. 117—147.

Надійшла 10.12.2009

Д.Н. Козак

КАПИЩЕ ГОТОВ НА ВОЛЫНИ

В 2009 г. на многослойном памятнике около с. Хринники (уроч. Шанкив Яр) Демидовского р-на Ровенской обл. выявлено святилище-жертвенник вельбарской культуры. Святилище было устроено в центре скопления жилищ, в 8—10 м от них. Оно представляло собой площадку (5,0 × 4,0 м), вымощенную насыпной землей, перекрытой слоем глины с органическими остатками. С восточной стороны уцелела часть стены длиной 4,20 м, шириной 0,55—0,60 м и высотой 0,50 м. Она состояла из трех горизонтов: земляной подсыпки, глиняной и слоя прокаленной глины с примесью обмазки. В ней выявлено 19 ямок диаметром от 3,0 до 7,0 см на расстоянии 10—15 см друг от друга. Видимо, эта стена с деревянной конструкцией была частью изгороди, обмазанной глиной. В стене было еще четыре ямки большего диаметра, предназначение которых (стоявших в них столбов), видимо, было иное. За северной стеной находилась яма овальной в плане формы размерами 2,0 × 1,4 м и глубиной 0,3 м.

В центре площадки, у западной стены (со стороны реки), был возведен круглый алтарь диаметром 1,22 м и высотой 0,60 м, состоявший из четырех слоев: слой прокаленной глины перекрывал под кострища, который, в свою очередь, был засыпан слоем прокаленной глины и подом над ним. Алтарь был окружен глиняной прокаленной площадкой размером 3,0 × 2,2 м и высотой 0,2 м. По ее углам расположены четыре отверстия диаметром 0,4—0,6 м, обгоревшие внутри. В одном уцелел горшок, вмонтированный в глину, в другом — несколько фрагментов горшка. На восточном и западном краях вымощки было еще два углубления неправильной формы диаметром 0,60—0,65 м и глубиной 0,18—0,24 м.

На восток от капища расположена площадка размерами приблизительно 14,0 × 7,0 м, вытопанная в древности на глубину 0,35 м. Она была заполнена серо-коричневой гумусной массой, забитой костями диких и домашних животных. Выявлен также фрагмент черепа человека в возрасте 23—25 лет и несколько мелких человеческих костей. Среди костей животных найдено значительное количество обломков лепной и гончарной керамики, а также янтарная бусина и костяные заколки. Рядом со стеной, снаружи, выявлены черепа коня, вепря и двух собак.

Капище можно датировать второй половиной III — первой половиной IV вв. (второй фазой существования поселения).

Сооружение в Хринниках не имеет аналогий в памятниках готов ни в пределах Украины, ни других территорий, хотя в континентальной зоне и Скандинавии выявлено много разнообразных их культовых мест. Но все культовые объекты германцев были лишь местом для принесения даров, и расположены они вне поселений. На капище в Хринниках не оставляли даров, оно предназначалось для жертвоприношений животных (диких и домашних), а также людей. Это сопровождалось возжиганием огня на алтаре и, видимо, совместным потреблением жертвенной пищи.

Оригинальные черты этого сооружения указывают на изменение содержания ритуала, вызванного средой обитания. Готы на волынских землях жили в окружении славян-венедов, были связаны с римскими провинциями. Не изменяя своим богам, они перешли к иным формам их почитания. Исходя из локализации и монументальности капища, а также окружающего куста поселений, можно думать, что поселение в Хринниках было не только политическим, но и культовым центром объединения готских общин.

D.N. Kozak

THE GOTHS' HEATHEN SANCTUARY IN VOLYN

In 2009, a sanctuary-altar of Velbarska culture was discovered at a multilayer site near Khrinnyky village (Shankiv Yar tract) in Demydivka Region of Rivne Oblast. The sanctuary was made at the centre of dwellings concentration within 8—10 m from them. It consisted of a platform (5,0 × 4,0 m) covered with strewed soil covered with a layer of clay with organic remains. From the eastern side a part of the wall 4,20 m long, 0,55—0,60 m wide, and 0,50 m high remained. It consisted of three horizons: soil bedding, clay bedding, and a layer of burnt clay with mixture of plastering. In the wall there were identified 19 hollows from 3,0 to 7,0 cm in diameter within 10—15 cm from each other. Apparently, the wall with a wooden structure was a part of an enclosure plastered with clay. There were four more hollows in the wall of a bigger diameter, function of which

(of the pillars based in them) probably was different. A pit oval in the plan of $2,0 \times 1,4$ m size and 0,3 m deep was situated behind the northern wall.

In the centre of the platform near the western wall (on the side of the river) a round altar was built, 1,22 m in diameter and 0,60 m in height, which consisted of four layers: a layer of burnt clay covering a sole of fireplace, which in its turn was covered with a layer of burnt clay and a sole above it. The altar was surrounded by a burnt clay area of $3,0 \times 2,2$ m in size and of 0,2 m in height. In its corners there were four orifices of 0,4–0,6 m in diameter burnt inside. In one orifice a pot nested into clay remained intact, in another orifice several fragments of a pot remained. There were two more deepenings of irregular form and of 0,60–0,65 m in diameter and 0,18–0,24 m deep, at the eastern and western edges of the pavement.

To the east from the heathen sanctuary there was an area of roughly $14,0 \times 7,0$ m trampled down by 0,35 m in depth in ancient times. It was filled with grey and brown mould mass full of bones of wild and domestic animals. A fragment of a skull of a human aged 23–25 years and several small human bones were also found. Among animal bones a large number of fragments of handmade and wheel-made ceramics were found, as well as an amber bead and bone pins. Near the wall, outside, skulls of a horse, a hog, and two dogs were found.

The sanctuary can be dated by the period from the second half of the 3rd c. to the first half of the 4th c. (by the second phase of the settlement existence).

The structure in Khrinnyky does not have analogies in the Goths' monuments neither in Ukraine, nor in other territories, though a lot of their various ritual sites have been discovered in the continental zone and in Scandinavia. However, all ritual objects of the Germans were only the places for bringing gifts, and they were situated outside the settlements. At the sanctuary in Khrinnyky no gifts were left, its purpose was sacrificing of animals (wild and domestic), as well as humans. Sacrifices were accompanied by lighting fire on the altar and, apparently, by a joint consumption of sacrificial food.

Original features of this structure indicate changes in the content of the ritual caused by habitat. The Goths in Volyn region lived surrounded by the Slavs-Venedians and were related with the Roman provinces. Not betraying their gods they adopted different forms of their worship. Based on localization and monumentality of the sanctuary, as well as on the surrounding concentration of settlements it is possible to consider the settlement in Khrinnyky as not only political, but also cultic centre of the union of the Goths communities.